
Teaching and Learning the Sciences in Islamicate Societies (800-1700)

Sonja Brentjes

Turnhout: Brepols Publishers, 2018, 334 sayfa.

ISBN 9782503574455

Sonja Brentjes, 1970'lerde başladığı bilim tarihi çalışmalarını miladi 800-1700 tarihleri arasındaki İslâm toplumlarında matematik, haritacılık ve eğitim kurumları alanları odağında sürdürür. Bunun bir uzantısı olarak bilimsel bilginin kültürler arası etkileşimdeki konumu meselesini de özellikle son yirmi yılda yaptığı çalışmalarda ele almaktadır. Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İspanya ve İngiltere'de profesör düzeyinde çeşitli akademik tecrübelerden sonra 2012'den itibaren Berlin'deki Max Planck Enstitüsü (MPIWG) bünyesinde serbest araştırmacı olarak araştırmalarına devam etmektedir. Brentjes'in özellikle kurumlarda ve sosyal yapı içerisinde bilim eğitiminin yerini esas alan birçok yayını vardır.

Bu kitap, Sonja Brentjes'in uzun soluklu araştırmalarından elde ettiği sonuçların bir kısmını gözler önüne seren önemli bir çalışmadır. Brentjes, ele aldığı konunun genişliğini dikkate alarak bazı kısıtlamalara gitmiş ve tarih aralığı, bölgeler ve konular bağlamında dışına hemen hiç çıkmayacağı bir çerçeve belirlemiştir. Bilimsel bilginin eğitimdeki yerini ve eğitim yoluyla bilimsel bilginin dolaşımını inceleyen çalışma, öncelikle Mısır, Suriye, Irak ve İran'daki örnekler odaklanırken Kuzey Afrika ve Anadolu'ya da dikkat çekmiş ve Bağdat, İsfahan, Şiraz, Semerkant, Şam, Kahire, Tunus, Sivas ve İstanbul gibi ilim merkezlerini esas almıştır. Miladi 800-1700 yılları arasında yaşayan İslâm toplumlarının çoğunu konuya dahil etmekle birlikte Brentjes, kendi ifadesiyle, bölgenin ilim tarihine hâkim olmadığından Endülüs'ü konu dışında tutar. Dolayısıyla Endülüs'teki bilimsel bilginin eğitimdeki yeri, bir süre daha başka araştırmacıların çalışmalarını bekleyecektir.

Sonja Brentjes, kitabın konu alanını belirlerken matematik bilimlerine öncelik vermiş ve bilim eğitiminde bu disiplinlerdeki örnekler yoğunlaşmıştır. Her ne kadar yeri geldiğinde felsefe, simya ya da tıp gibi alanlara değinmişse de eserin odak noktası, sayılar teorisi, geometri, astronomi, müzik teorisi, optik, ağırlıklar, sihirli sayılar, cebir, hesap sistemleri, mîkat ilmi ve bu alanların alt branşlarında çalışan bilginler ve bu alanlarda kaleme alınan eserler olmuştur.

İslâm toplumlarındaki eğitimin kronolojik evrimi dikkate alındığında, saraylarda ve zengin ailelerin evlerinde verilen eğitim ve sohbet halkaların-

daki entelektüel fikir alışverişleri ile başlayan sürecin, zamanla sistematik ve topluma hitap eden eğitim biçimlerini ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Bu süreçte bilginlerin bireysel çalışmalarının etkileri de eğitimdeki çerçevenin şekillenmesinde rol oynar. Öte yandan ticarî ya da dinî amaçlı seyahatler ve daha sonraları medrese mezunlarının farklı bilgi arayışlarının bir sonucu olarak binlerce kilometrelik İslâm coğrafyasını mekik gibi doku-yuşları da dikkate alınması gereken hususlardır. Sonja Brentjes'in bu kitabını yukarıda işaret edilen bu etkenlerin bilincinde hazırladığını söylemek yerinde olacaktır.

Her ne kadar çok geniş kapsamlı bir konu olsa da bilimsel bilginin İslâm toplumlarının eğitim tarihindeki yeri, bilim tarihinin en az araştırılmış konularındandır. Bunun öne çıkan sebeplerinden biri, bu tür çalışmaların çok geniş kapsamlı bir eser araştırmasını gerekli kılması ve bahse konu eserlerin hangi şartlar altında eğitimde kullanılan eser kategorisinde değerlendirilebileceğidir. Sonja Brentjes bu bağlamda bazı temel soruları sormaktan kaçınmaz: Bir eseri "eğitim amaçlı" hale getiren nedir? Bir eserin "eğitim amaçlı" sayılması için kaç kişi tarafından okunması gerekir? Müellifin eğitimde kullanılsın diye yazdığını bildirmesi yeterli midir, yoksa eserin üzerinde öğrenci notları bulma gibi bir şart olmalı mıdır? Dahası muallimler, hangi kitabın derslerde okutulacağına nasıl karar vermişlerdir? Brentjes, kitabın bu sorularla başa çıkmak zorunda olduğunu ve doğal olarak son sözü söyleyecek nitelikte olamayacağını özellikle vurgular. Bununla beraber kitap, ilgili bilim tarihçileri için çok önemli bir yol haritası sayılabilecek nitelikte yazılmıştır. Bu bağlamda, kitapta izlenen yol, araştırmacıların bahse konu yazma eserleri ve bilimsel aletleri yeni ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmesine fırsat verir.

Sekiz bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde yazar, araştırmının konusu olan bölge ve dönemlerin tarihi çerçevesini çizmekte ve bilimsel bilginin İslâm toplumlarındaki siyasî, sosyal ve kültürel zeminini hazırlamaktadır. Bu bağlamda VIII ve IX. asırlarda bilimsel bilgiye ilginin nasıl yerleşip geliştiğinden ve X-XII. asırlar arasında uzmanlaşmalardan ve bilimsel bilginin eğitim yoluyla sistematik hale getirilişinden bahseder. XIII. asırdan itibaren bazı bölgelerin özgün karakter geliştirerek bilimsel bilginin spesifik konularına yoğunlaştığı, ayrıca Memlûk ve Moğol gibi geniş coğrafyaları bünyesinde barındıran otoriteler sayesinde etkileşimin boyut kazandığı örneklerle ifade edilir.

İkinci bölüm, yüksek eğitimin kurumsallaşmasından önceki asırlarda (VIII ve XI. asırlar) uzmanlık eğitiminin nasıl gerçekleştiğini, dönemin bilgileri tarafından yazılan tarih kitapları, otobiyografiler ve bilimsel içerikli

metinler bağlamında inceler. Medreselerde bilimsel bilginin eğitim olarak sunulmasından önceki süreçte saraylarda ya da zengin ailelerin evlerinde verilen eğitime dair değerlendirme, kısıtlı kaynaklar sebebiyle genel bir çerçeve belirlemeyi neredeyse imkânsız kılmaktadır. Bununla beraber, sonraki asırlarda ortaya çıkan zengin külliyat, ispatlanması güç olsa da etkin bir eğitim hayatının varlığına işaret eder. Brentjes, bu minvalde çalışmaları günümüze ulaştırmış üç önemli ismin, Kindî, Sâbit b. Kurre ve Bîrûnî'nin çalışmalarını, eğitim yöntemlerini ve öğrencilerini öne çıkarır.

Üçüncü bölüm, yüksek eğitimin sistematik hale gelişi ve dinî içerikli olmayan ilimlerin dinî ilimler eğitimi veren yapıların içine girmesi süreçlerinden bahseder. Medreselerdeki bilimsel bilgi eğitiminin her bölgede farklı tezahürlerinin olması örneklerle açıklanır, ayrıca bazı bölgelerde tarih boyunca medrese eğitiminin dışında tutulan ve bireysel eğitimle sürdürülen mîkat ilmi ve simya gibi ilimlerin konumlarına değinilir.

Dördüncü bölüm matematik bilimleri, tıp ve farmakoloji, doğa felsefesi ve simyanın medrese eğitimindeki yerini örneklerle ele alır. Brentjes burada, eğitimin kapsamını önceki bölümlerde olduğu gibi bölgelerin özgün yapıları içerisinde değerlendirir. Bu itibarla bahse konu iki temel bölge bulunur ki bunlar Memlük dönemi Mısır ve Suriye'si ile Irak, İran ve Hindistan olarak karşımıza çıkar. Bunun yanında yeri geldikçe Mağrip ve Endülüs ile Osmanlı'ya da ayrı yer verilmiştir.

Beşinci bölüm, medrese dışında bilim eğitiminin gerçekleştiği tecrübeleri inceler ki bu konuda ağırlıklı olarak günümüzdeki eğitim araştırma hastaneleri gibi bir işleve sahip olan hastanelere değinilir. Hastanelerin hangi seviyede tıp ve eczacılık eğitimi verdiği örneklerle açıklanır, ayrıca klasik anlatımlarda hastane dışındaki tıp eğitiminin bazı tabip ailelerin hegemonyasında kaldığı fikrinin tarif edildiği kadar güçlü dayanaklarının olmadığı vurgulanır. Bu bölümün ikinci kısmında, medrese dışı eğitimin en önemli yollarından biri olarak ilmî amaçlı seyahatlerden ve ilim talebelerinin İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde aldıkları eğitimden ayrıntılı olarak söz edilir.

Altıncı bölüm, eğitimde kullanılan yöntemleri öğelerine ayırarak inceler ve bu eğitim biçimlerinin zaman içerisindeki değişimini ortaya koymaya çalışır. Bu bağlamda öğretmenliğin ve öğrenciliğin âdabı üzerine yazılmış eserlerden alıntılar yapılır ve medreselerdeki okuma, yazma, ezberleme ve tekrarlamaya dayalı yaygın kabul görmüş eğitim yönteminin üzerinde durulur. Buradaki değerlendirmeler, bütün İslâm coğrafyasındaki eğitim biçimlerini kapsayacak nitelikte değildir ki olması da beklenmemelidir. Bunun en önemli iki sebebi, yeterince kaynağın bulunmaması ve bu konuda modern araştırma-

ların çok az sayıda olmasıdır. Brentjes bunu dikkate alarak değerlendirmesini, yeni araştırmalarla güncellenmeye açık bıraktığını bildirir.

Yedinci bölüm hem sistematik eğitimin bir parçası ve sonucu olarak hem de medrese dışı bilgi dolaşımının temel kaynağı olarak ilimlerin sınıflandırılması ve ansiklopedi yazımını konu alır. Özellikle bilimsel bilginin medreselere girişinden sonra yaygınlaşan ve eğitimin bir parçası olarak burada okutulan üç tür eser vardır ki bunlar, ilimleri sınıflandırma amacıyla kaleme alınmış eserler, birçok disiplinin içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler içeren ansiklopediler ve sadece bazı disiplinlere yoğunlaşan konu-kısıtlı ansiklopedilerdir. Bu tür eserler üzerine hem felsefe tarihçilerinin hem de bilim tarihçilerinin birçok çalışmasının bulunduğu söylemek mümkündür. Bununla beraber medreselerdeki eğitimin şekillenişinde oynadığı role değinmek amacıyla bu kitapta da yer bulması makul görülmelidir. Dahası Sonja Brentjes, bu hususa değinirken çok haklı bir iddiayı ortaya atar. Buna göre XX. asırda yaşayan tarihçilerin yaygın olarak kabul ettiği dinî ilimlerle felsefi ilimlerin çatışması fikrinin altının boş olup İslâm tarihindeki yazın külliyyatının yeni bir bakış açısı geliştirilerek tekrar okunması gerekir.

Sekizinci bölüm, bilimsel ders kitaplarının ilim merkezleri arasındaki dolaşımını, bu eserlerin süreç içindeki değişimlerini ve ders kitabı külliyyatlarının teşekkülünü her disiplin için ayrı ayrı ele alır. Bu bağlamda çok yaygın olarak kopyalanan ve medrese, muvakkithane, özel ders halkaları ve hastanelerin demirbaşı haline gelen Öklid, Arşimed, Galen gibi bilginlerin eserlerinin tercüme ile Çağmînî, Nasîrüddîn-i Tûsî, İbnü'l-Bennâ, Merrâküşî, Bahâeddin Âmilî, İbn Sînâ ve İbnü'n-Nefis gibi bilginlerin özgün eserlerinin eğitimdeki önemine dikkat çekilir.

Kitabın sonunda, kitap boyunca bahsi geçen hanedanların, İslâm öncesi bilginlerin ve 800-1700 arasında İslâm toplumlarında yaşamış önemli bazı bilginlerin ve metinde adı geçen hükümdarların çeşitli kronolojik bilgilerini içeren listeler bulunur. Bu listeler özellikle konuya ve İslâm toplumlarına yabancı okuyucuların karşılaşacağı zorlukları azaltacak nitelikte kısa ve öz bilgiler içerir.

Kitapta bütün bölümleri kapsayan bir sonuç kısmının olmaması ve her bölüme müstakil değerlendirmenin yazılmış olması, bir kitaba sığmayacak genişlikteki bir coğrafya ve tarih aralığı için genelleme yapmaktan kaçınma amacı gütmektedir ki bunun tarih yazımı açısından en tutarlı yöntemlerden biri olduğunu söylemek gerekir. Nitekim Brentjes de kitabın birçok yerinde, genel değerlendirmelerin bırakılarak her dönem ve bilgi birikiminin kendi içinde bağımsız olarak incelenmesini tavsiye eder.

Sonja Brentjes'in bu kitabı, akademisyen ve araştırmacıları hedef alan ve bu itibarla her iddianın dipnotlardaki kaynaklarla desteklendiği bir çalışma değildir. Bunun aksine kitap, olabildiğince sade bir dil kullanılan ve birkaç istisna dışında yazarın kendi tecrübeleriyle elde ettiği bilgileri dipnotsuz olarak paylaştığı popöler bir kitap üslubunda kaleme alınmıştır. Bununla beraber, eserin sonundaki bibliyografya, bu alandaki dikkate değer kaynakların listesini vererek araştırmacılara yol gösterir. Yine de Brentjes'in bu eserde ele aldığı konuları daha dar başlıklar altında ayrıntılı biçimde incelediği makaleleri ve kitapları, araştırmacıların bu kitaba nazaran öncelemesi gereken kaynaklardır. Bu bağlamda kitabın hedefi, İslâm toplumlarında bilimsel bilginin gelişimine meraklı olan okuyuculara genel çerçeve sunmak ve bu alanda araştırma yapmak isteyenlere Batı eksenli yaygın kabul görmüş bakış açısının dışında bir yöntem belirlemenin gerekliliğini vurgulamaktır ki yazarın her iki hedefini de yerine getirdiğini söyleyebiliriz. Bu çerçevede değerlendirildiğinde kitabın hem konuya ilgi gösteren fakat yabancı olanlar hem de bilim tarihi alanındaki araştırmacılar tarafından okunması gereken bir çalışma olduğu açıkça görülür. Ümidimiz, bu kitabın en kısa sürede Türkçe'ye tercüme edilmesidir.

Taha Yasin Arslan, Dr.Öğr. Üyesi
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

ORCID 0000-0003-3717-9107
DOI 10.26570/isad.571965